

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОВИННІСНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна Романюк. Мовна репрезентація повиннісної модальності простого речення в українській мові.

У статті проаналізовано синтаксичний статус і структуру простих речень повиннісної модальності серед інших об'єктивно-модальних значень в українській мові. Простежений взаємозв'язок морфологічних категорій дієслова та синтаксичних категорій речення.

Ключові слова: граматична форма простого речення, синтаксична парадигма, об'єктивна модальність, повиннісна модальність.

Татьяна Романюк. Языковая репрезентация долженствовательной модальности простого предложения в украинском языке.

В статье проанализировано синтаксический статус и структуру простых предложений долженствовательной модальности среди других объективно-модальных значений в украинском языке. Прослежена взаимосвязь морфологических категорий глагола и синтаксических категорий предложения.

Ключевые слова: грамматическая форма простого предложения, синтаксическая парадигма, объективная модальность, модальность долженствования.

Tetiana Romaniuk. The simple sentence „must” modality linguistic representation in Ukrainian language.

Simple sentences syntactic status and structure of the „must” modality among other objective and modal meanings in Ukrainian language are being analyzed in the article. The correlation of the verbal morphological categories and syntactic categories of the sentence is being observed.

Key words: grammatical form of the simple sentence, syntactic paradigm, objective modality, „must” modality.

У дослідженнях з синтаксису останніх десятиліть простежується намагання систематизувати синтаксичні одиниці, розкрити динаміку їх зв'язків і відношень. Особливо продуктивним і перспективним у цьому плані є породжувальний напрям у синтаксичній науці, а у зв'язку з цим і трансформаційний аналіз, завдяки яким виокремилося і оформилося поняття парадигми предикативної одиниці.

Проблема парадигматики речення є однією з центральних у теоретичному синтаксисі, оскільки на ній найбільшою мірою ґрунтується системність опису синтаксичного ладу мови.

В основі теорії граматичної парадигми як складника синтаксичної парадигматики лежить твердження про те, що реченню – граматичній одиниці синтаксичного рівня мови – так само, як і граматичній одиниці морфологічного рівня мови – слову, властива певна система формозміни, тобто парадигма.

Синтаксична (граматична, формальна) парадигма компонується з опозиційних форм речення, які різняться хоча б однією граматичною ознакою, що відповідає певній граматичній категорії.

Теорію цього питання розробляли Д. Уорт, О. Лешка, П. Адамець, Ю. М. Костинський, Т. П. Ломтев, Є. О. Седельников, О. І. Москальська, В. А. Белошапкова, Д. М. Шмельов, Н. Ю. Шведова. В українському мовознавстві цій тематиці присвячені праці І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Грищенко, С. Я. Єрмоленко, І. І. Слинька, А. П. Загнітка.

Оскільки просте речення є основною синтаксичною одиницею, то особливості граматичної парадигми найпоказовіше виявляються на матеріалі саме цієї синтаксичної одиниці.

Т. П. Ломтев, що одним з перших указав на актуальність та перспективність синтаксичної парадигматики, пише: „Визнання закономірного характеру відношень між різними реченнями робить необхідним розглядати їх як об'єкт науки” [6, с. 30].

Д. М. Шмельов убачає значення методу трансформаційного аналізу в тому, що „він визначає об'єктивні критерії для розрізнення конструкцій, які збігаються за формою, і, можливо, ще більше в тому, що він вимагає розгляду різних синтаксичних конструкцій як певним чином пов'язаних і зіставлених одна з одною структур” [10, с. 93].

Центральною ділянкою мовної системи є граматичний лад. Найважливіша ознака мови – це поєднання форми із значенням, плану вираження з планом змісту. „Будучи безпосередньою ареною поєднання плану вираження з планом змісту, – зазначає В. Адмоні, – лексика і граматики виявляються тими сферами мовної системи, які утворюють її серцевину, складають її найбільш

репрезентативну ділянку. А максимально репрезентативним з вказаної вище причини є граматичний лад. Поєднання форми і значення здійснюється тут найповніше, поєднувані компоненти мовного знака виступають тут у своєму найбільш ускладненому вигляді і у своїй максимальній взаємозумовленості” [1, с. 7].

Рішення основних проблем теорії речення в наш час неможливо уявити без звернення до питання про модальність, роль якої в утворенні комунікативно змістового і граматично оформленого висловлення досить суттєва.

Основні модальні значення реальності/ірреальності, як відомо, є обов’язковими для будь-якого речення, навіть за відсутності в ньому дієслова-присудка, і виражаються морфолого-синтаксичним способом, тобто граматичні форми речення спираються на способів форми дієслова. Морфологічний дійсний спосіб забезпечує вираження реальної модальності речення, умовний та наказовий структурують ірреальномодальні парадигматичні форми, які кількісно перевищують морфологічні. Традиційно виділяють п’ять формально-граматичних форм речення – умовний простий, умовний складний, бажальний, наказовий та повиннісний. Об’єктивномодальні значення утворюють систему протиставлень, яка компонує синтаксичну парадигму речення. Структурні елементи модальності (індикатив, ірреальні способи) встановлюються перш за все на основі їх формальної самостійності, адже кожний окремих синтаксичний спосіб – це формально-змістова структура, яка протиставляється іншим способам на основі форми й змісту чи на основі форми або змісту. Об’єктивномодальні значення – це вміщені в замкнутій системі абстрактних синтаксичних категорій значення відношення повідомлюваного до дійсності, тобто значення реальності (синтаксичний індикатив) та ірреальності (синтаксичні ірреальні способи) [9, с. 214]. Інваріантні модальні значення реальності/ірреальності формують предикативність речення, яка є найважливішою його граматичною ознакою.

Своєрідне місце в низці об’єктивномодальних значень простого речення посідає модальність повиннісності, яка оформлюється в повиннісний синтаксичний спосіб.

Метою статті є визначення способів і формальних засобів мовної репрезентації повиннісної модальності як одного з об’єктивномодальних значень простого речення в українській мові, а також встановлення системності відношень з іншими ірреальномодальними значеннями.

Основною ознакою, яка засвідчує ірреальну модальність речення, є ознака часової невизначеності. Позачасовість властива і реченням повиннісної модальності.

Парадигматична форма повиннісного способу речення передає значення того, що повинно здійснитися в результаті чиїх-небудь дій, якоїсь змушувальної обставини. При цьому „відтінок обурення й протесту” [2, с.600] у значенні „дії, з погляду суб’єкта, вимушеної, небажаної, несподіваної” [11, с. 50–51] може бути присутній або відсутній.

Значенням форми повиннісного способу є обов’язковість, вимушеність, розпорядження, припис здійснення чого-небудь. Зміст таких речень – це повідомлення про те, що саме хтось може вимагати, вважати належним, обов’язковим [9, с.116–117]. Парадигматична форма простого речення повиннісної модальності, на відміну від інших ірреальномодальних виявів, структурується не за участі синтаксичних аналітичних морфем (*б/би, хай/нехай*) та їх поєднанням з дієвідмінюваними формами дієслова-присудка або дієслівними зв’язками.

У структурно-семантичному плані повиннісний спосіб найповніше проявляється в дієслівних двоскладних реченнях постановкою дієслова-присудка в наказовій формі другої особи однини при підметі-суб’єкті із значенням будь-якої особи однини чи множини.

Мовна репрезентація інваріантного значення повиннісності зводиться до контамінації трьох способів – структурного (морфолого-синтаксичного), конструктивно-синтаксичного та інтонаційно-синтаксичного.

Морфолого-синтаксичний (структурний) спосіб передбачає парадигматично визначальну відмінність у будові граматичної форми речення. Для форми повиннісної модальності вона полягає в поєднанні форми дієслова-присудка, ужитого у формі наказового способу другої особи однини, з підметом будь-якої особи, що є виявом некоординованості їх в особі і числі, а це, у свою чергу, призводить до позбавлення імператива значення волевиявлення, спрямованого від однієї особи до іншої, від мовця до слухача. Імператив у такому разі має вже не „розпорядчий”, а „виконавчий” зміст [7, с. 27]. Напр.: *Швець знай своє шевство, [а у кравецтво не мішайся!]* (Г. К. – Основ’яненко); *[Так я мушу на вас усіх сама робити?]* *Так я роби на вас усіх...* (Г. Хоткевич); *[Ви*

не з'явилися,] а я за вас відповідай (Розм.); [Ти собі поїхав,] а батьки за тебе потерпай (Розм.). Окреми́й синтаксичний спосіб у формах такого типу вбачав В. В. Виноградов: „Легко помітити, що у формі наказового способу при вживанні її не із значенням 2-ої особи переважають модальні відтінки побажання, заклинання, припущення, повинності” [2, с. 593].

Повиннісне об'єктивно-модальне значення виявляється і в тих випадках, коли підмет виражений займенником другої особи однини. У таких граматичних формах речення координованість підмета з присудком є лише зовнішньою, оскільки займенник *ти* транспонується в значення „я” або набуває узагальнено-особової семантики, що спричинює нейтралізацію наказу, волевиявлення. Отже, імператив і тут має „виконавчий” зміст. Напр.: [Свято весна!...] А ти сиди у душній хаті, слухай, як твоя недоля викрикує... (Панас Мирний); [Другі бігають, кричать,] а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий... (Панас Мирний); [Він у куці,] а ти за нього відповідай! (О. Гончар); [У декого вже ледь не іде дах:] – Ти тут щодня гаруй – ори, сади, [А він узяв і вигадав сади. Виходить, що живе не по трудах] (О. Лупул).

Навіть за прямого вживання підмета-займенника *ти* синтаксичне модальне значення повинності перебиває морфологічне значення наказового способу дієслова-присудка.

Зафіксовані поодинокі випадки вживання граматичної форми повиннісного способу серед односкладних дієслівних речень, у яких особа виконавця, суб'єкта дії виражена давальним відмінком, напр.: [Нас спитують,] нам одвічай (Б. Харчук).

Речення, що не мають у своїй структурі дієвідмінюваного дієслова, також можуть набувати форми повиннісного способу шляхом уведення службового дієслова *бути* у формі наказового способу, напр.: Ми будь вчасно, [а ви все запізнюєтесь] (Розм.); Тут усе будь виконано, [а вдома як доведеться] (Розм.).

Як бачимо, загальне граматичне значення простого речення не дорівнює механічній сумі граматичних значень слів, що його структурують. Синтаксичне значення тяжіє над морфологічними, підпорядковує їх собі, підкріплюється ними, у результаті чого виникає нова, вища, синтаксична сутність. Як зазначає В. Адмоні, граматичній формі властиве нашарування на лексичне значення вираженого в ній лексичного матеріалу, причому в синтаксисі ситуація виявляється ще складнішою: синтаксичні значення нашаровуються, як правило, на значення морфологічні [1, с. 12].

Конструктивно-синтаксичний спосіб передбачає входження простого речення повиннісної модальності до складного (складносурядного), іноді безсполучникового, тобто сама конструкція в цілому допомагає проявити ірреально-модальне значення цієї предикативної одиниці, яка в семантичному плані не є самодостатньою. (Для зіставлення: конструктивно-синтаксичним способом передається також значення умовної (складної) модальності, форми якої виступають підрядною частиною в складнопідрядному реченні умови).

Між частинами складносурядного речення, одним із складників якого є парадигматична форма повиннісної модальності, встановлюються протиставні відношення, напр.: [– *Як у нього коняка вкрадена, так, значить, по його – хоч винуватий, хоч ні, а гний в тюрмі!* (А. Головка); [– *Як сиділа сиротою-самотою, так і сидітимеш, як дівувала, так і дівуватимеш,] а шість тисяч вложи та заплати за свій дурний розум (Ол. Кониський); [*Оце нарубаєш очерету та хату протопиш,] а то чисто сядь та й замерзай голодний!* (М. Чернявський).*

Просте речення повиннісної модальності зрідка можливе у складі безсполучникового, напр.: [*Піде куди Мотря] – сиди, мати, з хлопчиком дома й не рипайся! [*Піти треба матері]*– сиди, Мотре... (Панас Мирний); [*Нас спитують,] нам одвічай* (Б. Харчук).*

Між частинами таких конструкцій встановлюються не протиставні, а умовно-наслідкові відношення, що підтверджується можливістю трансформації безсполучникових речень у складнопідрядні умови: *Якщо піде Мотря, сидить мати з хлопчиком дома; Якщо нас спитують, нам одвічати.*

Можливе також вживання простого речення повиннісної модальності як формально окремого повідомлення, однак при цьому простежується тісний смисловий зв'язок з текстовим оточенням – попереднім чи наступним реченням, яке сприяє виявленню вказаного об'єктивно-модального значення. Напр.: [*Нема їм діла ні до чого.* Сама за всіх біжай та клопочись... (І. Н.-Левицький); [*Хіба Карпо коли подумав про неї?*] Сиди цілий вік в кухні, абайрайся у помиях... (М. Коцюбинський).

Речення у формі повиннісного способу з абсолютним пропозитивним значенням можуть виявляти модальність і в незалежній контекстній позиції, напр.: *Тут кожен займи своє місце і дій* ... (О. Гончар); *Наш брат не у всякі двері й сунься* (П. Куліш).

Інтонаційно-синтаксичний спосіб також є визначальним для вираження модального значення повиннісності.

Показово, що володіючи значною різноманітністю моделей, синтаксис у цілому оперує дуже незначним арсеналом прийомів. Не випадково тому серед засобів синтаксичного зв'язку важливу роль відіграє „опора” не тільки на морфологію, а й на інтонацію, що особливо яскраво відображається в потенціях граматичного парадигмоутворення простого речення. На інтонацію як один із синтаксичних прийомів звернув увагу О. М. Пешковський і слушно зарахував її одним із перших до числа синтаксичних засобів та з належним ступенем конкретності описав її звукові вияви: „Чим чіткіше виражено яке-небудь синтаксичне значення чисто граматичними засобами, тим слабшим може бути його інтонаційне вираження (аж до повного зникнення), і, навпаки, чим сильніше інтонаційне вираження, тим слабшим може бути граматичне (теж до повного зникнення)” [8, с. 183].

Відомо, що інтонаційне оформлення є однією з ознак речення як комунікативної одиниці, тому його зміна в поєднанні з іншими засобами може виступати чинником певного парадигматичного значення, на що вказував В. В. Виноградов: „Усунення наказової інтонації робить з цієї форми форму інших особових значень та іншого способу” [2, с. 593].

Оскільки коло морфологічних засобів для передачі ірреально-модальних значень є досить обмеженим (набір синтаксичних часток, зв'язок, морфологічна форма основного або допоміжного дієслова тощо), то інтонація в окремих випадках відіграє вирішальну роль, наприклад, при розрізненні умовного простого чи складного способу речення і бажального.

При утворенні граматичної форми повиннісного способу інтонація виступає обов'язковим, проте не єдиним засобом, а супровідним до морфологічних.

Факт існування окремої парадигматичної форми з повиннісним значенням в системі об'єктивно-модальних перетворень простого речення вже давно доведений і підтверджений ілюстративним матеріалом. Дослідники вбачають в повиннісному способі як складовій репертуару ірреальної модальності речення певну ланку системи, що взаємодіє з іншими ланками і виділяється за тими ж принципами, що й інші граматичні форми речення об'єктивної модальності. Одним з таких критеріїв виокремлення самостійного синтаксичного способу є його інваріантність, тобто здатність розщеплюватися на кілька підзначень, що підпорядковуються основному. Не винятком є і повиннісний спосіб, який допускає такі різновиди основного категорійного значення.

1. Значення повинності як вимушеного одиничного факту, напр.: [*–І руки заляпані дьогтем, і ряса, і чоботи,] а ти їдь з ним до чесних людей у старости* (С.Воробкевич); [*А в неї (жінки) ні хліба, ні топлива, ні копійки грошей!...*] *А я тут сиди та й додержуй строку* (М.Чернявський); [*Вчора, чуєте, вигнали в поле,] і збирай йому з-під снігу бараболу* (У.Самчук); [*Пана відкачують,]а вона гинь* (О. Гончар); [*Я їдь, [а ти лишайся...]*] (В. Винниченко); [*Ти бульк – і кінці в воду.]А я за тебе відповідай!* (Є. Дудар).

2. Значення повинності, яке зумовлюється усталеним порядком речей, звичним укладом, традицією, напр.: *Наш брат не у всякі двері й сунься* (П. Куліш). [*Наше право козацьке,] ніхто міждо нас не втручайся!* (П. Куліш); [*–Гину тут на безлюдді в селі.] Сиди цілий день, як заклата, [нема з ким слово мовити] (Леся Українка); [*– Добре вам, хлопцям! – з щирою заздрістю говорить Лара. –] А ми – сиди вдома! (А. Дімаров); [*– Така гадина.] Його грий, [а воно ще й укусить] (Д. Маркович); [*Тут мені щоразу доводилося гріти чуба.]Вставай бувало з веломашини і пхай на гору одинадцятим номером* (О. Гончар); [*– Ах ви ж казанські сироти! Інтернат вас виховуй, годууй, зодягай, [а ви все в ліс дивитесь!]*] (З газ); [*В одній квартирі дебош влаштовують, в іншій,] а міліція розбирайся* (З газ).***

Репрезентація основного об'єктивно-модального значення в мові кількома більш конкретними представляє повиннісні граматичні форми простого речення не як результат транспозиції наказового модального значення, а як окремий протичлен синтаксичної парадигми.

Таким чином, вивчення синтаксису української мови ґрунтується на розумінні цього розділу граматики як системи відношень, що на основі зіставленості регулюють поєднання окремих

предикативних одиниць та їх граматичних форм у парадигматичні ряди змінного типу. Основним завданням у вивченні речення є виділення і визначення його загальних і часткових структурно-граматичних типів, парадигматичних виявів та їх мовних функцій – призначення виражати в межах певної граматичної форми з її категорійним значенням розмаїття конкретного змісту, що по суті є вирішенням проблеми про співвідношення мовної форми та змісту простого речення.

Речення повиннісної модальності як конкретний вияв об'єктивно-модальних відношень підтверджують системність граматичних форм основної синтаксичної одиниці – простого речення. Повиннісний синтаксичний спосіб має власну граматичну форму, його загальне значення є інваріантним, йому властиві специфічні інтонаційні характеристики. Усе це закономірно виокремлює його в системі ірреально-модальних значень.

Література

1. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, 1979. – С. 6–36.
1. Виноградов В. В. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов // М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньосинтаксичні ознаки речення / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 16–25.
3. Єрмоленко С. Я. Категорія предикативності / С. Я. Єрмоленко // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 5–11.
4. Загнітко А. Типологія категорій синтаксичної парадигматики: внутрішньореченневий простір / А. Загнітко // Актуальні проблеми синтаксису : сучасний стан і перспективи дослідження : матеріали Міжнар. наук. читань, присвячених пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри сучасної української мови ЧНУ Н.В.Гуйванюк : програма, матеріали і тези доповідей. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С.159–160.
5. Ломтев Т. П. Природа синтаксических явлений (К вопросу о природе синтаксиса) / Т. П. Ломтев // Филологические науки – 1961. – №3. – С. 26–37.
6. Мучник И. П. О значении форм повелительного наклонения в современном русском языке / И. П. Мучник // Уч. зап. МОПИ. – Т. XXXII. – Вып. 2. – М., 1955. – С.13–35.
7. Пешковский А. М. Интонация и грамматика / А. М. Пешковский // Избранные труды. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 177–191.
8. Русская грамматика [глав. ред. Н.Ю.Шведова]: в 2-х т. – Т.2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1982. – 709 с.
9. Шмелев Д. Н. Несколько замечаний к построению синтаксической теории / Д. Н. Шмелев // Филологические науки. – 1961. – №3. – С. 86–94.
10. Шмелев Д. Н. Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения в современном русском языке / Д. Н. Шмелев // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 50–55.